
NEMZETKÖZI SZEMLE

Bálint István

KELET-EURÓPAI REFORMOK

Összetettebbé vált Kelet-Európa képe. Nem mintha eddig is a nagy dobra vert „egyöntetűség” több lett volna látványos külsőségnél. De mégis, a szovjet politikához való igazodás kikényszerített bizonyos közös vonásokat, elsősorban a belpolitikai problémák megközelítésében. A skála a „nagy szövetséges” iránti hűség fennhangoztatásával leplezett belpolitikai eltérésektől a merev megoldások erőltetésén át a szovjet politikán is túltevő magatartásig ment, de a Moszkva mellé való felsorakozás mindenképpen egy sajátos összehangoltságot teremtett. Gorbacsov peresztrojkájával egyszerre egészen más lett a helyzet. A világ legelőször arra figyelt fel, hogy új tartalmat kapott a már meghonosodott „moszkovita” fogalom. Addig a belpolitikában egy merevebb, dogmatikusabb, a külpolitikában a szovjet érdekeket jobban előtérbe állító magatartás jellemezte. Most pedig egyszerre csodálkozva tapasztalta a világ, hogy az addig legdogmatikusabbnak tartott irányzat képviselői azt kezdték hangoztatni, hogy szükség van a Szovjetunió felé is érvényesíteni az „önállóságot”, a „sajátosságok méltányolását” stb. Azokban az országokban, ahol addig a vezetőség „moszkovita” szárnya a „reformistákkal” ütközött össze, most egyszerre nem lehetett tudni, hogy ki a moszkovita és ki nem.

A társadalmi és a gazdasági élet reformjának már régóta napirenden szereplő kérdése kiélezettebb formában vetődött fel minden kelet-európai országban azután, hogy a Szovjet KP elfogadta a reform átfogó programját, és erélyesen hozzálátott a megvalósításához. Ezzel egyszerre — minden szempontból, de külön a szocializmus törvényszerűségei és konkrét társadalmi tapasztalatai tanulmányozása szempontjából — rendkívül érdekessé vált a kelet-európai helyzetkép. A folyamat általános törvényszerűségeinek vizsgálata, majd a kifejezettebbé váló sajátos eltérések tanulmányozása a következő években sok munkát ad a világ marxistáinak. E folyamat legelején, valamint a teljes felméréshez szükséges számos adat és tanulmány hiányában szerényen csak arra vállalkozhatunk, hogy e világtörténelmi folyamatnak néhány általános és néhány konkrét vonatkozását felvázoljuk

Az általános feltételek

A kelet-európai országok hozzáállása a reformok kérdéséhez annyira eltérő, mint a második világháború után még egyetlen kérdésben sem. A skála egyik oldalán ott van Kelet-Európa legmagasabb életszínvonalú országa, az NDK, és legszegényebb országa, Románia, amelyek kategorikusan szembehelyezkednek a reformokkal. A másik oldalon pedig Magyarország, amely már a reform első eredményei és kudarcai közepette — értékeléstől függően: annak ellenére vagy annak következményeként — birkózik ugyanezekkel a problémákkal. A kettő között van a kelet-európai országok zöme, amelyekben vagy az előző nagy válságok után (Lengyelország, Csehszlovákia), vagy pedig bizonyos belső ellenállás után és sajátos körülmények között (Bulgária), eltérő intenzitással, sőt sokszor eltérő koncepcióval látnak hozzá a reformokhoz. A reformokat azonban minden kelet-európai országban ugyanazok a feltételek szülik, ugyanazok a problémák sürgetik. Mivel ezzel kapcsolatban inkább az általános dilemmákkal kívánunk részletesebben foglalkozni, az általános feltételeket csak felvillantánánk a KGST-n belüli átállást jelző októberi rendkívüli ülés megvilágításában.

Az általános feltételek ugyanis arra utalnak, hogy a reform egyik országban sem csak ideológiai kérdés, még csak nem is pusztán a Szovjetunióhoz való igazodásé, hanem gyakorlati szükséglet. Elsősorban a Szovjetunió érdeke, hogy megváltozzon a kelet-európai országok közötti viszony, hisz a Szovjetunió a fenti országokba irányuló kivitele 80 százalékban olyan nyersanyagokból és energiahordozókból áll, amelyeket a világpiacon is kedvezően értékesíthetne. A világpiacon cserébe a fejlődés meggyorsításához nélkülözhetetlen fejlett technológiához jutna, a KGST-n belül viszont rendszerint csak silány, mindenképp gyengébb terméket kap. Másrészt ez a szovjet szükséglet kényszerként nehezedik a többi kelet-európai országra. Többek között azért, mert mint mondtuk, a Szovjetunió nem hajlandó a világpiacon nagyon is keresett, tehát számára a fejlődés meggyorsítása szempontjából lényeges forrást jelentő termékeit elkótyavetyélni, hogy kisegítsen egy-egy kelet-európai országot, amely semmit sem hajlandó tenni saját fejlődésének meggyorsításáért, de a Szovjetunió helyzetének megkönnyítéséért sem.

Ugyanakkor a KGST-n belüli változás a kelet-európai országok szempontjából beleolvad egy általánosabb és átfogó hatású objektív körülménybe: a kelet-európai országoknak változtatniuk kell viszonyukat a világhoz, amelynek csak egyik része a Szovjetunióhoz és a többi kelet-európai országhoz fűződő kapcsolat, de hasonlóan lényeges része a világ többi részéhez fűződő viszony is. Hogy ebben a viszonyban mint súlyosbodnak a megoldatlan problémák, amelyek a világpiacon versenyképesség fokozásáért és a belső átalakulást egyformán sürgetik, mutatja a konvertibilis valutában jelentkező adósság növekedése. Elgondolkodtató ugyanis, hogy az adósság Lengyelország esetében már az össz áru kivitel 67, Magyarország ese-

tében 50, Bulgária esetében pedig 41 százalékát emészti fel (összehasonlításként Jugoszlávia esetében ez a százalékarány 36)

A külgazdasági kapcsolatok egyben a reformok meggyorsításának is fontos hajtóerői lesznek, még azokban az országokban is, ahol különben szembeeszeülnek a reformokkal, vagy pedig fokozzák a világtól való elzárkózást, mint Romániában. Nemcsak általánosságban, hanem egész konkrétan is. Példa erre, hogy az említett moszkvai csúcserkekezleten már nemcsak arról beszéltek, hogy a szocialista gazdasági integráció továbbfejlődése elképzelhetetlen a valutarendszer, a pénz- és hitelpolitika megváltoztatása vagyis a világpiaci árak beépítése és a valuták kölcsönös konvertibilitása nélkül, hanem egyesek — pl. Grósz Károly magyar miniszterelnök — arról is, hogy a gazdasági reform vonalán az államoknak csak az együttműködés nemzeti és stratégiai vonatkozásait kell meghatározniuk, a konkrét együttműködést bízzák a mind önállóbb munkaszervezetekre.

Általános dilemmák

Mit nyújt a szocializmus, mi az, ami vonzóvá teszi és ami rábírja az embereket, hogy előnyben részesítsék a kapitalizmussal szemben? Hogy ne csak passzívan elfogadják — mert a rendszer vagy éppen a szovjet tankok kényszerítik őket —, hanem szeressék, mindennel szemben védjék, sajátjuknak tekintsék, amit semmi másért nem cserélnének el. A szocialista országokban ez eddig is a központi kérdés volt. A sztálinizmus felszámolása után szakítottak azzal az agyon ideologizált, elfojtó rendszer éltette meggyőződéssel, miszerint a kapitalizmus önvédelmi rendszere olyan tökéletes, hogy nemcsak a legkülönbözőbb támadások peregnek le róla, hanem befolyásos társadalmi erők még csak a változtatás szükségességének tudatosodásához sem juthatnak el. A legtöbb országban nem is jelentkezhett befolyásos politikai párt, amely ezt a változtatást tűzi zászlójára, pedig az annyit emlegetett demokrácia lehetővé teszi a rendszer és intézményei bírálatát. A szocialista országokban viszont szinte magától értetődik a rendszerrel való állandó szembenállás, amely csak a lelkesedés rövid időszakában oldódik fel, egyébként pedig a többség a passzív elfogadás és az aktív ellenállás határán imbolyog, hol erre, hol arra hajlik. Az már csak az elburokratizálódott szellem szubjektív következménye, hogy a szocialista országok vezetősége nem volt hajlandó felismerni, hogy a gazdasági problémák több kárt okoznak a szocializmusnak, mint mindaz együttvéve, amit az író- és újságírószövetség együttes tagsága tudatosan ellene összeírhat. Tény azonban, hogy a szocialista országok vezetőségének mindig attól kellett tartania, hogy bármiféle lazítás, az elfojtó apparátus bárminemű gyengülése a szocializmusellenes erők feltörését segíti elő. Így aztán magától értetődik, hogy amint a belső nyomás kissé felengedett, még inkább amint a szocialista országok jobban megnyíltak a világ felé, kiélezettebben vetődött fel a már idézett kérdés: mi az, ami a szocializmusból annyira az

emberek szívéhez nőtt, hogy ha tehetnék, akkor sem választanák a másik — a sajátjukkal szembeállított — rendszert?

Ritkábban vetődött azonban fel a kérdés, hogy be lehet-e hozni a kapitalizmushoz viszonyított lemaradást a gazdaság, a termelékenység, az életszínvonal terén, és mit kell tenni ennek érdekében. A 60-as évek végének nagy összeurópai tavaszán megindult burjánzás és lendület kellett annak a dupčeki kísérletnek a megszületéséhez, amelynek kiindulópontja: nem lehet sorsszerű, hogy Csehszlovákiának, a két világháború közötti Európa egyik fejlett államának le kell maradnia a többi európai ország mögött csak azért, mert a szocializmust választotta. A szocializmusban ott rejlenek az energiák, hogy ne csak utolérje, hanem meg is előzze a kapitalizmust, csak éppen szabaddá kell tenni az energiák feltörésének útját. A dupčeki kísérlet kudarca után ilyen nyílt formában nem vetődött fel ez a kérdés, de minden kelet-európai országban — a Szovjetunióban is — az egymást érő reformpróbálkozások belső hajtóereje az a meggyőződés maradt, hogy a szocializmus behozhat minden lemaradást, csak fel kell szabadítani alkotóerőit.

Ezzel párhuzamosan a kelet-európai országok zömében másként is felvetődött a dilemma megválaszolását célzó kérdés: miben van a szocializmus előnye a kapitalizmussal szemben? Vagy, a helyzettel szembenézve, bizonyos reformtörekvésekkel párosulva: milyen kárpótlást nyújt a szocializmus addig is, amíg lemaradását a kapitalizmustól behozza? Erre a kérdésre ugyanis többféle válasz adható. Egy lehetséges válasz nyilvánvalóan a begubózás is lehet, amely a világtól való hangsúlyozott elzárkózással és belső „megideologizálással”, a légkör mesterséges felfűtésével akarja elérni azt, hogy az igények ne is jelentkezzenek. Az elérhető csúcs tehát az legyen, amit az adott rendszer kínál, fel se merüljön a kétely, hogy a kapitalizmus vagy bármely más rendszer többet nyújthat. Így nincs dilemma sem: mit kell változtatni, hogy az adott rendszer többet nyújthasson. Ennek a megoldásnak végtelen változata a kínai kulturális forradalom (nagy eredmény már az is, hogy mindenkinek jut egy marék rizs), vagy az albán rendszer (a világtól való elzárkózás azt is hivatott biztosítani, hogy a kérempár már az igények csúcsa), de bizonyos arányban nyomai minden kelet-európai országban megmaradtak. Hogy milyen arányban? Ez elsősorban a Nyugattal szembeni elzárkózás fokától függ, ami arra hivatott, hogy megakadályozza a polgárokat, hogy a Nyugatban túl sok vonzót lássanak, olyasmit, ami a kapitalizmusnak a szocializmussal szembeni előnyét hirdeti.

Hasonlóan általános és országtól függően különböző mértékben kifejezésre jutó válasz az, hogy a szocializmusnak vannak olyan jellemvonásai, amelyek kárpótlást nyújtanak a kapitalizmus magasabb életszínvonaláért. Ennek a válasznak van egy negatív és egy pozitív válfaja. A negatív az igények elfojtásának mechanizmusával, vagy pedig a szocializmus bizonyos jellemvonásainak emlegetésével és ápolásával, illetve egy konkrét országnak az elfogadtatásával, megszerettetésével akarja semlegesíteni a lemaradás hatását. Eközben nem vesznek tudomást a kapitalizmus magasabb életszínvonaláról, illetve elterelik róla a figyelme. Ez nacionalizmus, azzal

a politikai megfontolással: ha már elfogadható életszínvonalat nem tudunk biztosítani, akkor legalább a nemzeti érzelmek szabad feltörését tegyük lehetővé, hogy a rendszer szeretete helyett a haza, a nemzet szeretete legyen az az összetartó erő, amely az országhoz köti a néptömegeket. Az ilyen funkciót kapó nacionalizmus a dogmatikus elfojtási mechanizmusokon alapuló nagyalbán ideológiától a kisebbségek elleni román és enyhébb formában csehszlovák vagy „a mindenki bolgár” politikán át a nemzeti romantika bizonyos adagolásáig terjed.

Pozitív válfaja pedig a szocializmus ténylegesen létező pozitív vonásainak kiemelése és szembeállítás a kapitalizmussal. Pl. az egyik változat szerint a kapitalizmusban olyan árat kell fizetni a magasabb életszínvonalért, amely már nem éri meg, vagy (a másik szerint) a szocializmus erényei bőségesen kárpótolnak a kapitalizmus bizonyos fonákságaiért. Ezek az erények a dolgozókról való gondoskodástól a magasabb társadalmi életszínvonalon át egész a kapitalizmussal járó túlekedés, hajsza, önzés feladásáig mennek. Ebből a szempontból egyáltalán nem véletlen, hogy az NDK a mostani reform ellenzői között foglal helyet. Az ország vezetőinek az a meggyőződése, hogy olyan önvédelmi mechanizmust építettek ki, amit nem szabad megbolygatni, nehogy lényeges dolgok kerüljenek veszélybe. Itt konkrétan arra gondolunk, hogy az NDK a kelet-európai „valósszocializmus” legelőretoltabb hadállása, méghozzá nem is csak földrajzi értelemben, hanem abban az értelemben is, hogy ugyanannak a népnek, ugyan azon egykori országnak másik részével szemben kell a szocializmust megvédenie — nem is csak hadászati, hanem pszichológiailag, az emberek lelkének és tudatának megnyeréséig. Az ország szívében ott állhat a Berlint két részre szakító fal, de Nyugat-Berlin csillogása átlátszik a falon. és az ugyanazon nyelven beszélő televízió és rádióadók hatásának semmi sem állhatja útját. Hogy lehet a szocializmust megvédeni, amikor a kapitalizmus a határ másik oldalán a nyugatnémetek gazdagságát teremtette meg? Itt ugyanis vajmi keveset ér, hogy a keletnémetek Kelet-Európa legmagasabb életszínvonalával dicsekedhetnek, hiszen nyilvánvalóan nem a románokhoz, hanem a nyugatnémetekhez kell magukat mérni. És a jelek szerint a keletnémeteknek sikerült ezt az önvédelmi mechanizmust szinte tökéletessé tenni. Eddig ugyanis az elmélet keveset foglalkozott annak szociológiai jelentőségével, hogy az NDK — egy Jugoszlávia népességű ország — a sportban olyan nagyhatalommá vált, hogy már az USA és a Szovjetunió első-második helyét fenyegeti. Ez ugyanis nemcsak azt jelzi, hogy olyan társadalmi életszínvonalat teremtettek, amely ezt lehetővé teheti, hanem ezenfelül a büszkeség, az országhoz és ezzel a rendszerhez való ragaszkodás, a lelkesedés és a megelégedettség forrását is megtalálták.

Ilyen helyzetben aztán nem csoda, hogy az NDK vezetői nem sietnek a reformmal, különösen nem, ha az annyit jelent, mint elismerés, hogy a rendszer mégsem volt eléggé hatékony, sőt ott kell felvennie a versenyt, ahol lemaradnak — az igazi versenytárs, a másik Németország mögött —, mondjuk az egyéni életszínvonal terén. Egyszóval az NDK vezetői számára kockázatos az eddigi tétel helyett — nem maradtak le, hanem másutt

vannak előnyben —, a lemaradást állítani előtérbe. Ez kapcsolódik a kelet-európai reform egy általánosabb dilemmájához. Mindeddig ugyanis a szocialista országok vezetői arról beszéltek, hogy a szocializmusnak vannak olyan előnyei, amelyek mellett a kapitalizmus magasabb életszínvonala elveszíti jelentőségét. Kádár János is pl. azt emlegette az MSZMP legutóbbi kongresszusán, hogy a magyarok most már többet utaznak Nyugatra, és látják, hogy ott magasabb az életszínvonal, ezzel szemben viszont Magyarországon nincs munkanélküliség. A Francia KP is arra hivatkozott, a kapitalizmust ostromozva, hogy „a Szovjetunióban és az európai szocialista országok többségében nem ismerik a munkanélküliséget”. És most egyszerre, a reformmal nemcsak az elbocsátások — átcsoportosítás, átszervezés stb. néven — kerültek napirendre, hanem az is, hogy utána nem mindenki tud elhelyezkedni, jelentkezik tehát a munkanélküliség.

Ilyen körülmények között leegyszerűsítés arról beszélni, hogy a dogmatikus, visszahúzó és konzervatív erők ellenállást tanúsítanak a reformmal szemben. Sokkal bonyolultabb és összetettebb jelenséggel állunk szemben. Legelőször is minél merevebb egy rendszer, annál kevésbé engedheti meg a lazítást, mivel az igények felszabadítása a rendszer ellen fordulhat. de még az idejében nyitó rendszerek is — ezt mutatja a kínai példa — számíthatnak arra, hogy a lazítás és az igények szabadabb feltörése túlmelegít az ország vezetősége által előlátott határon és a rendszer máris veszélybe kerül. Másrészt, a reform mindenütt a kapitalizmusnak tulajdonított elemek szabadabb érvényesülését jelenti. Ilyen átálláshoz tisztázni kell egy egész sor elméleti és gyakorlati problémát. Az elméleti kérdés: mi a helyzet a szocializmus építésének egész eddigi elmeletével, köztük a marxizmus alaptételével, hogy az embernek úrrá kell lennie a tőle elidegenült és föléje kerekedő gazdasági erők felett, amikor most egyszerre a piaci törvényszerűségek, gazdasági kényszer stb. hatását és szabaddá tételét kezdi emlegetni, méghozzá olyan körülmények között, amikor azokban már rég a kapitalizmus sem hisz. A gyakorlati probléma pedig abból adódik, hogy a rendszernek egyrészt szembe kell néznie annak beismerésével, hogy a kapitalizmus sok mindent eredményesebben megold, tehát meg kell bolygatni mindazt, amit a rendszerek szilárdsága érdekében 40 év alatt megteremtettek, másrészt vállalniuk kell olyan intézkedéseket, amelyek a szocializmus eddigi előnyeit — pl. a munkanélküliség felszámolását — teszik kérdésessé.

A fentiekből származnak a reform nehézségei, éppúgy mint az, hogy az egykori egyöntetűség helyett minden ország másként közelíti meg ezt a kérdést. Végül van még egy tényező, amelyet figyelembe kell venni, mégpedig az, hogy a szocialista rendszer megreformálását nemcsak az kényszeríti ki, hogy a fejlődés meggyorsításával fel kell számolni a lemaradást a kapitalizmus mögött, hanem ebben az irányban hat legalább még két tényező. Az egész világot sújtó, nemrég még a fejlett kapitalista országokat is fogalmazható és azóta is állandóan kísértő, a fejlődő országokban már most is borzalmas következményekkel járó *gazdasági válság* is kényszerhelyzetet teremt a szocialista országok számára. A másik: a kapitalizmus

maga is nagy átalakulás előtt áll, mert a *technológiai forradalom* minden becslés szerint legalább olyan fordulatot jelent mint az ipari forradalom volt. Ez a két tényező most együttesen oda hat, hogy a reform okvetlenül összeolvad olyan intézkedésekkel, amelyek a kapitalista országok esetében sem voltak fájdalommentesek, a fejlődő országoknál pedig az életszínvonal csökkenésével jártak. Így lesz ellentmondásos a viszonyulás a tömegeknél, sőt még a reform legkövetkezetesebb híveinél is. Az új helyzet ugyanis az életszínvonal növekedésének leállítását, ha ugyan nem az életszínvonal csökkentését követeli meg. Hogyan lelkesedjenek a tömegek érte, ha az — akár ideiglenesen is — az életszínvonal csökkentését jelenti. Így a reform kényszere, sürgetése a tömegeknél az életszínvonal csökkenésével szembeni ellenállással vagy a bizalmatlansággal, az ország vezetőségénél pedig a rendszer féltésével, a következményektől való visszariadással olvad össze.

Tovább lépés a társadalmi válság után

A kényszernek és a dilemmáknak ilyen — nagyon is vázlatosan összegezt — körülményei között külön-külön kell foglalkozni az egyes kelet-európai országokkal, mert a helyzet, a problémák, a végrehajtás módjai, útjai és lehetőségei annyira eltérők, hogy az általánosítás semmiképpen sem járulna hozzá a kép megvilágításához. Helyszüke miatt részletesebben Lengyelországgal — mint a reformmal kapcsolatos tényezőket legtipikusabban tükröző országgal —, és Magyarországgal — mint olyan országgal, amely legmesszebb ment a reform útján, és legjobban érzi annak nehézségeit — foglalkoznánk. Csak a két kép kiegészítése érdekében tennénk említést Csehszlovákiáról és Bulgáriáról. Lengyelországot azért tettük első helyre, mert itt sűrítve és felfokozva látni a reform mindhárom elemét: a kényszert, a programot illetve a politikai hozzáállást és a dilemmákat.

A kényszer. Lengyelországban a reform beindítását a rendkívüli állapot bevezetéséhez vezető nagy társadalmi válság kényszerítette ki. Annak hatására hozták meg 1981 szeptemberében a reform két alapvető törvényét: a vállalatokról és az öngazgatásról szóló törvényt. Amikor ennek ellenére a kibontakozás lassúbb volt, mint szerették volna, a reform végrehajtását meggyorsították, és egy évvel előrébb hozták, mivel a LEMP IX. rendkívüli kongresszusa a gyorsítás mellett döntött. Újabban hasonlóképpen a reform gyorsítására kényszeríti őket az, hogy az eddigi intézkedések nem hozták meg a gazdaság lényeges javulását. Nemcsak azért, mert a központi adminisztráció hatalmát mindeddig nem sikerült megtörniük, hanem azért is, mert az első reformintézkedések hatása elmaradt. A kiskereskedelmi árak első — 1982. évi — reformja pl. csak az infláció fokozódásához vezetett (több mint 100%) anélkül, hogy megteremtette volna a piaci egyensúlyt. Az eddigi intézkedések a társadalmi szektor termelésének felélénkítése helyett a termelés egyharmados csökkenésével jártak a gazdasági egyensúly megteremtését előírányozó, 1985 végéig terjedő sta-

bilizációs program csak részben valósult meg, miközben a gazdálkodási feltételek tovább romlottak. Ilyen körülmények között az egyetlen kiutat a reform radikalizálásában és meggyorsításában látják.

A program. A válság kiküszöbölésére és a gazdasági fejlődés meggyorsítására készített program radikális változást irányoz elő a tervezés módjában, a gazdaság irányításában, az árstruktúrában, a piac, a pénzügyi és bankrendszer működésében. Ezzel összhangban előirányozták a gazdasági tervezés és irányítás decentralizálását, a magánszektor serkentését, az egész rendszer demokratizálását, ennek keretében a parlament második házának létrehozását, a választásokon több jelölt állítását, az eddig ellenzékinek minősített erők iránti viszony megváltoztatását stb. A gazdaság átalakításának konkrét programja pedig célul tűzte ki a piaci áruhiány és az infláció fől számolását, a különféle szolgáltatások egészségesebb, helyesebb működését. Már 1987-ben megváltoztatták a központi gazdasági adminisztráció működését és szervezeti felépítését. 1988-ban lépéseket tesznek a piac szerepének erősítésére, az ellátás javítására és a külföldi országokkal való árucserre fokozására. 1989-ben normalizálni kívánják a deviza-árfolyamot és rendezni a fizetési rendszert. 1990-ben meg akarják teremteni a kereslet és kínálat egyensúlyát, 1991-ben pedig a külfölddel való árucserre egyensúlyát azzal, hogy megkezdik az adósságok visszafizetését, és áttérnek a lengyel pénz konvertibilitására.

A dilemmák. Teljes volt a zűrzavar az 1987. november 29-i lengyelországi népszavazás körül. Kelet-Európában bírálták a lengyeleket, vagy azért, mert — egyesek szerint a reformmal kapcsolatos kérdés ügyetlen megfogalmazásával — kockáztatták, hogy lejáratták a reformot, és ezzel valamennyi kelet-európai országban megnehezítik a reform híveinek dolgát, vagy pedig azért, mert egyszerűen ellenzik a referendumot, mert az a konzervatív erők szerint a szocializmustól idegen módszer. Utána pedig azt emelték ki, hogy a népszavazásban a lengyeleknek 45 százaléka sem adta jóváhagyását a reformhoz. Közben, ha így számolnának — a szavazástól tartózkodókhoz hozzáadták a reform ellen szavazókat meg az érvénytelen szavazatokat — akkor egyetlen nyugat-európai referendum sem fogadna el semmit, nem is szólva arról, hogy milyen meglepő számot kapnánk, ha kiszámítanánk, hogy mondjuk az amerikaiak milyen kis százaléka választja meg a mindenkori elnököt, és mindebben mégis a demokrácia diadalát látják. A demokrácia játékszabályai szerint tehát a tény az, hogy a lengyelek hatalmas többsége — több mint 11 millió a több mint 4 millióval szemben — támogatta a reformot, csak éppen el kell feledkezni a 99 százalékos részvétel és igennel szavazás „szocialista” gyakorlatáról, és hozzá kell szokni a demokratizálódáshoz, annak sajátos játékszabályaihoz is. Kevésbé bár, és burkoltabban, de hasonlóan a zűrzavar része, hogy valamennyi kommentátor a népszavazás eredményében annak jelét látta, hogy a lengyelek az eddigi keserű tapasztalatokon — Gomulka és Gierek nekilendülésének kudarcán — okulva nem hisznek sem a vezetőség őszinteségében sem eredményességében. Persze a bizalmatlanság elvitathatatlan, de pusztán Lengyelország — sőt csak a lengyel vezetőség — problémája

lenne, ha ez a bizalmatlanság lenne a lényeg. De mivel többről van szó, a lengyel népszavazás általában érinti a kelet-európai reformfolyamatot, sőt a szocializmus nemzetközi sorsát.

A lengyel népszavazás eredményén el kellene gondolkodnia mindenkinek. Azon, hogy Lengyelországban, ahol a szocialista országok között a legmagasabbra csapott a reformtörekvés — már három alkalommal öltötte olyan tömegmegmozdulás formáját, amely a rendszer sorsát is megkérdőjelezte —, ahol olyan erőteljes a reform sürgetése, a lengyelek ilyen nagy százaléka szembefordult a reformmal, vagy legalábbis nem tartotta szükségesnek annak támogatását. Ezen el kellene gondolkodniuk Nyugaton azoknak, akik saját rendszerükben látva a csúcst, és annak megoldásait kínálgatva szurkolnak a lengyel reformnak, nem törődve azzal sem, hogy az effajta meggyőződés szülte receptek milyen borzalmas következményeket zúdítottak a fejlődő országokra, de kudarcba fulladtak a fejlett országokban is. De el kell gondolkodniuk a reform híveinek is, mert még annak is van általánosabb vonása, ami ebben a bizalmatlanságban lengyel sajátosságnak tűnik. Gondolunk itt elsősorban arra, hogy a lengyel szakszervezetek a nagy megrázkódtatásokkal megtanulták, amit mondjuk a francia szakszervezetek minden megrázkódtatás nélkül is könnyen megtanultak: nincs a világnak az a hatalma, amellyel a szakszervezet teljesen azonosulhat. Amíg állam van, tehát az emberek irányítókra és irányítottakra oszlanak, addig érdekellentét is van a politika meg a tömegek között. A reformmal szembeni bizalmatlanság azonban nem pusztán lengyel sajátosság — nem csak Szolidaritás meg a többi ellenzéki erő által diktált megkérdőjelezése a vezetőség őszinteségének és képességének. Ezen kívül még legalább három tényező táplálja: a reform elméleti alapjának fogyatékosága, a reformnak a gazdasági válság és a technológiai forradalom által egyaránt megkövetelt átalakulással való egybefonódása és több ország keserű tapasztalata.

Az elméleti alap fogyatékosága alatt elsősorban azt értjük, hogy a reformtervekben — még a gorbacsovi peresztrojkában is — túl sok a pragmatizmus: a mi gazdaságunk nem elég hatékony, kérdés tehát, mi nincs benne abból, ami más gazdaságokat hatékonyabbá tesz, és ebből mi mit vehetünk át, illetve mit kell átvennünk. Így aztán mindegyik reform emlegeti a piaci törvényszerűségeket, anélkül, hogy következetesen végigvitt elméleti rendszere lenne, amely figyelembe venné, hogy a piac az, aminek válsághoz vezető, elidegenüléssel járó hatását Marx kielemezte, amelyet a kapitalizmus is már rég feladott. Nem is szólva arról, hogy mire a szocialista országok a piac igenléséig eljutottak, a piacot abszolutizáló reaganomika már saját ellentétébe csapott át, eljutva egész a nemzetközi tervezés szükségességéig. Egybeolvadása a gazdasági válsággal oda vezet, hogy a reformban sokan csak áremelést látnak — ami ellen a lengyelek eddig mindig fellázadtak —, nem is szólva arról, hogy egybeolvad egy nemzetközileg kieroszakolt recepttel, a fogyasztás csökkentésének elképzelésével. A szomorú tapasztalatokat emlegetve pedig sok fejlődő ország példájára gondolunk. Sokan közülük már néhányszor felvetették, hogy las-

sabban vagy gyorsabban kell-e kilábalni a válságból. Néhányszor meghirdették az áldozatok vállalását — elértéktelenítve a nemzeti valutát, leszorítva az amúgy is szerény életszínvonalat —, közben a helyzet állandóan romlott, és a nagy programok megvalósítása közben a helyzet mindig csak rosszabbodott. Az a kérdés is felvetődik, hogyan lehet ma egyáltalán öngazgatást emlegetni (igenlésében a lengyelek mentek legmesszebb Kelet-Európában), amikor az öngazgatásnak a gyakorlatban legteljesebben megvalósult rendszere — a jugoszláv —, 200 százalékos inflációval és hatalmas munkanélküliséggel, számtalan más bajjal jár. Mindezek miatt pl. a Francia KP, még csak emlegetni sem meri.

Tovább lépés az első nehézségek után

Egy magyarországi összejövetelen fergeteges tapsot kapott egy felszólaló, aki arról beszélt, hogy sok szó esik a világgpiaci árak „begyűrűzéséről”, de mikor kezdenek végre a világgpiaci keresetek begyűrűzéséről beszélni. Hasonlóan nagy tapsot kapott Grósz miniszterelnök, amikor arról beszélt, hogy először a világgpiaci munkának — termelékenységeknek — kell begyűrűznie, utána a kereseteknek és csak utána az áraknak. Ebben az egyetlen mozzanatban — mint cseppben a tenger — benne van az egész magyar reform. Mert ha a világ nem tudta volna, a jugoszláv, török stb. vendégmunkások példáján akkor is megtanulta volna: a munkatermelékenység sohasem a munkásokon múlik, hanem mindig a terméke a rendszernek, a technológiai fejlettségnek, a munkaszervezésnek stb. Még a japán, vagy dél-koreai csoda alapját adó magas szakképzettség is a rendszer kérdése. Az okos politika még a gazdasági bővös körön belül is elő tudja mozdítani a magasabb termelékenységet. A reform célja: megteremtteni a rendszerbeli föltételeket a hatékonyabb gazdálkodáshoz és a magasabb termelékenységhez. A problémák, nehézségek és dilemmák nemcsak abból fakadnak, hogy ez nehéz és összetett feladat, hisz beleütközhet a kialakult rendszer és az ahhoz ragaszkodók szubjektív ellenállásába is de objektív akadályai is lehetnek, hanem abból is, hogy a világgpiaci árak begyűrűzése rögtöni kényszer. Ezt a világgpiac hatása éppúgy táplálja mint az erős gazdasági érdekek, amit néha még monopolisztikus helyzetben levő vagy legalábbis befolyásos gazdasági erők is táplálnak. A világgpiaci keresetek begyűrűzése viszont messzibb távlat. Ennek megvilágításában kell nézni a reformnak korábban már említett három tényezőjét Magyarország esetében.

A kényszer. Egy mehökkentő adatot közöltek a magyarországi lapok: az utóbbi években a nemzetközi árarányok megtomlása miatt Magyarországot akkora kár érte, mint a második világháború egész pusztítása. Ez az egyetlen adat meggyőzően mutatja, milyen nehéz helyzetben kell Magyarország vezetőinek és dolgozóinak a továbbfejlődés problémájával megküzdeniük. Nemcsak az ország gazdaságirányítási rendszerének átalakítása a feladat, hanem az is, hogy lehetővé váljon a fejlődés felgyorsítása, a szo-

cialista rendszer kapitalizmus mögötti lemaradásának behozása, és a technológiai forradalommal kapcsolatos és minden ország előtt felmerülő veszélyek leküzdése, sőt azzal egyidejűleg a nehézségekkel való megbirkózást is elő kell hogy segítse. E nehézségeknek tünetei pl., hogy az elmúlt két évben egy százalékkal csökkent a nemzeti jövedelem, a konvertibilis bruttó adósság 16 milliárd, a nettó 9,3 milliárd dollárra nőtt (ami a konvertibilis devizában elszámolt évi összkivitel kétszerese), csak kamatokra 1986-ban 800 millió dollárt kellett fizetniük. A többi tünetet Grósz Károly miniszterelnök parlamenti expozéjában így összegezte: „Konzerválódott a korszerűtlen termelési szerkezet. Nem sikerült megvalósítani azt a legfontosabb gazdaságpolitikai célt, hogy az intenzív fejlődést a termelési folyamat valamennyi elemére kiterjesszük. A gazdaság hatékonysága alig javult, a termelékenység csak kis mértékben nőtt. A termékek minősége számottevően nem változott, a fajlagos anyag és energiafelhasználás továbbra is magas... Az életszínvonal jelentős rétegeknél stagnál, sőt egy nem lebecsülendő nagyságú körben csökkent.” Mindez nyilvánvalóan a továbblépés kényszerét szüli.

A program. A magyar reform nem újkeletű. A magyar kommunistáknak ugyanis 1956 után szembe kellett nézniük egy nagy megrázkódtatással. A Rákosi rendszerrel szembeni gyűlölet olyan fokra emelkedett, hogy a tömegeket szembeállította a rendszerrel, és a magyar pártban, államban nem volt annyi erő, hogy véget vessen az ellenforradalom felé sodródásnak, a rendszert szovjet tankokkal kellett megmenteni. Az új helyzetben a Kádár-politikának nemcsak a tömegek bizalmát kellett visszaszereznie, hanem meg kellett oldania azokat a problémákat is, amelyek oda vezettek, hogy a szocializmus elveszítette tömegbázisát, sőt ilyen körülmények között a gyorsított továbbfejlődés problémáit is meg kellett oldani. Ezzel magyarázható, hogy már 1958-ban körvonalazódott a „tervszerű piacgazdaság” reformterve. A reform konkretizálása azonban csak 1965-ben kezdődött meg. 1968-ban el is fogadták az új gazdasági reformot, amely radikális újdonságként gyökeresen szakított a szovjet gazdaságirányítási modellel. Akkor azonban sem a belső sem a külső körülmények nem kedveztek a reformnak, így a reformtervek csak a 70-es évek közepétől gyorsultak fel, és a lényeges intézkedések csak a 80-as évek elején születtek meg. Ilyen helyzetben a magyarországi program nemcsak hogy külön figyelmet érdemel, hanem már a mostani nehézségek, még inkább az esetleges későbbi problémák egész Kelet-Európában a reform ellenségeinek kezébe adhatnak érveket.

A program maga már nem annyira a reform elemi követelményeit — a vállalati önállóság növelése stb. — tartalmazza, hanem a továbblépést a megteremtettek alapján. Lényege a szabályzórendszer egyes fő elemeinek gyökeres átalakítása és új eszközök beépítése. A hatóeszközök kimunkálása között ott van az adóreform, amely 170 milliárd forinttal teremtésíti a gazdaságot, de ott van a bérreform is, amelyről Grósz ezt mondta: „Nem folytatható tovább az a gyakorlat, hogy a népgazdaság nehéz helyzetére hivatkozva — az egyén illetve a dolgozó kollektíva teljesítmé-

nyére való tekintet nélkül — visszafogjuk a bért, és lineáljuk a bérarányokat.” Az intézkedések másik csoportja a kormányzati irányítás, a tervezés módszereinek továbbfejlesztése, amely többek között a kormány messze-menő átszervezésével is járt. Végül a változások harmadik csoportja a piaci mechanizmus szabadabb érvényre juttatása, a megteremtett vállalati önállóság tartalmának gazdagítása, a vállalkozás és a vállalati felelősség következetes érvényre juttatása.

A dilemmák. Az általános dilemmákon kívül Magyarországon külön dilemmák származnak abból, hogy már régen dolgoznak a reformon, és abban a legmesszebb jutottak. Itt nemcsak a már említett dilemmára gondolunk — tudniillik, hogy a magyarországi nehézségek érvet adhatnak a reform ellenzőinek kezébe —, még csak nem is arra, hogy a reform ilyen hosszú folyamata felszínre hozza az akadályokat és a megvalósítás nehézségeit (különbön is az akadályok egy része eltűnik azzal, hogy a reformfolyamat erőteljesen beindult a Szovjetunióban is). A sajátos magyar dilemmáknak három csoportjára mutatnánk itt rá. Az első csoport abból ered, hogy mivel régebben és átfogóbban foglalkoznak a reform problematikájával, jobban látják, hogy vele kapcsolatban elméletben még mennyi mindent kell tisztázni és gyakorlatban megoldani. Pl. látják, az általunk már említett problémát is: nem eléggé kimunkált a reform elméleti alapja, az ösztönösség-tervszerűség, a világ megváltoztatásának és az elidegenült hatalmak leküzdésének marxista igazsága stb. A Társadalmi Szemlében, az MSZMP folyóiratában pl. ezt olvashattuk: „A tervszerűen szabályozott piacgazdaság fogalmával is tulajdonképpen az 1966. évi dokumentumokban találkozhatunk. A politikai megnyilatkozásokból azóta is hiányzik gazdasági reformunk átfogó jellemzése, céljainak, jellegének egyértelmű meghatározása, mint ahogy nem szól erről a nagy támogatást kapott pragmatikus orientáltságú új kormányprogramunk sem.” De ugyanitt olvashatunk annak felismeréséről is, hogy a gyakorlati megoldásoknak még milyen messze kell menniük, mondjuk fel kell ölelniük az oktatás reformját is.

A dilemmák második csoportja abból ered, hogy mivel már régóta birkóznak ezekkel a problémákkal, és mivel a reform következő lépései a gazdasági gondokhoz kapcsolódnak, könnyen elterelődhet a figyelem a lényegről. A jugoszláv föderáció—köztársaságok—tartományok dilemmáihoz hasonlóan már most is sokat foglalkoznak bizonyos politikai problémákkal: a párt vezető szerepének feladatával vagy legalább enyhítésével, az ellenzék tolerálásával sőt szervezkedésével, több jelölt állításával a választásokon, amit Kelet-Európában a magyarok alkalmaztak először stb. Ezek lényeges részei lehetnek a reformhoz szükséges légkör megteremtésének, de ugyanakkor el is terelhetik a figyelmet arról, hogy a lényeg a gazdasági fejlődés meggyorsítása, a lemaradás behozása. A politikai változtatások egyféle pótszerűként is jelentkezhetnek, mint kárpótlás azért, hogy az alapvető területen nem sikerült döntő eredményt elérni. A leglényegesebbek mégis a dilemmák harmadik csoportja, amelyek a reformmal kapcsolatos nehézségekre és problémákra utalnak. Ezek egy része rokon a Lengyelország esetében említettekkel: pl. a félelem, hogy a gazdasági problémák miatt a reform

csak áremelés lesz — mivel Magyarország messzebb jutott, ehhez még hozzáteszik: nem lesz több mint a fogyasztás csökkentésének napjainkban világszerte divatos receptje —, bizonyos eltávolodás az életszínvonal csökkenése miatt bizalmatlanná vált közvéleménytől, vagy a lengyel tapasztalatokon okulva a munkásosztály bizonyos érdekeinek védelmében önállóan föllépő szakszervezetektől stb. A legsajátosabb magyar dilemma, hogy legmesszebbre jutva a magyarok érkeztek oda, hogy dönteniük kell: az intenzívebb gazdálkodás érdekében vállalják-e a munkanélküliséget, kockáztatva a szocializmus egyik előnyének kikiáltott vívmányt, vállalják-e a már most is jelentkező szociális feszültségek növekedését és a szembeke-rülést, a szakszervezetek határozott munkanélküliség-ellenes álláspontjával, vagy kompromisszumot kötnek, és kockáztatják a reformot.

Tovább lépés az ellenállás letörése után

A teljesség miatt vázlatosan foglalkoznunk kell még két ország — Csehszlovákia és Bulgária — esetével. A problémák náluk is ugyanazok. Csehszlovákiában a legújabb tervidőszak alatt a vállalatok egyharmada nem teljesítette a középtávú tervet, ugyanakkor csökkent a kivitel, amivel kapcsolatban Strougal miniszterelnök kijelentette: „Egyes gazdasági ágazatok lemaradása Csehszlovákiában a világ többi része mögött nem a szocializmus sajátossága, mint egyesek mondják, mi jutottunk el ideig, első-sorban azért, mert túlbecsültük az igazgatás adminisztratív módszereit, ugyanakkor kevésbé bízunk az emberben és lehetőségeiben.” Bulgária, mint zártabb rendszer, kevesebbet foglalkozik saját nehézségeivel, de még itt is nyilvánosságra került pl. hogy a zöldségfélékből nem sikerült megtermelni az előirányzott mennyiséget, az állattenyésztés lemaradt, sztrájkok voltak stb. S azonos körben mozognak az elképzelések és dilemmák is. A kép azzal módosul, hogy mindkét országban bizonyos ellenállást kellett letörni a reform beindításához.

Az ellenállás közös forrása, hogy mindkét ország rendszere a begubó-zásra, az engedmények visszautasításával való védekezésre — a nacionalizmus ilyen vagy olyan válfajával párosítva — rendezkedett be, tehát mindkettőre az vonatkozik, amit a rendszer féltése meg a reform közti viszonyról elmondtunk. A két ország közötti különbség abból adódik, hogy a fenti ellenállást Csehszlovákiában az is erősíti, hogy közel 20 évvel ez-előtt az országban egy megrázkódtatással járó fordulat játszódott le, Bul-gáriában viszont Kelet-Európa legrégebb idők óta változatlan rendszere van uralmon — Todor Zsivkov már 33 éve áll a Bolgár KP élén. Ez a lényeges különbség elegendő ahhoz, hogy a közös vonások mellett eltérések is mutatkozzanak a két ország között. A közös, hogy mind a két országban a reform akadálya a privilégiumok féltése, de a legfőbb probléma nyilvánvalóan az, hogy a Varsói Szerződés 1968-as fegyveres beavatkozásával kialakított vagy az évtizedekig változatlan és eddig a Szovjetunió legfőbb szövetségésének számító rendszer mennyire képes, sőt egyáltalán képes-e

átalakulni. Mindenesetre Csehszlovákiában tisztázni kellett és kell, hogy van-e erkölcsi joga a reformra vállalkozni, sőt egyáltalán fennmaradni annak a rendszernek, amely egy nagy reformvállalkozás letörésével, a fejlődés meggyorsítására tett kísérletnek idegen tankokkal történt meghíúsítása után került az ország élére. Bulgáriában pedig azt kell tisztázni, hogy az eddig változatlan rendszer miért éppen most vállalkozik a változtatásra.

Mindennek az a következménye, hogy lassú a reform folyamata, Bulgáriában ez a lassítás burkoltabb formában jelentkezik, pl. úgy, hogy az 1986 áprilisában tartott pártkongresszus megígérte a tudományos műszaki forradalmat, ezzel a jobb életet; az 1987 júliusában tartott pártplénum megígérte a gazdasági és politikai rendszer átalakítását, de a mindennek konkretizálására összehívott országos pártértekezletet 1987 decemberéről későbbre halasztották. Csehszlovákiában nyilvánvaló a halogatás, hiszen a már mindenütt tisztázott, a vállalati önállóság növeléséből és a központi irányítás mérsékléséből álló reformot is csak 1989-től akarják alkalmazni. Az eltérés ott van, hogy Csehszlovákiában a reformmal szembeni ellenállás megzavarta még a Szovjetunióhoz fűződő kapcsolatokat is. Egészen paradox módon olyan jelenségeket szült, hogy az eddig „legmegrögzöttebb moszkoviták” az ország sajátosságaira és „önálló útjára” kezdtek esküdni, olyannyira, hogy még a két ország közötti viszony tisztázása is szükségessé vált. Bulgária viszont megőrizte a Szovjetunió legfőbb szövetségese minősítést, amit a reform körül kibontakozó nagy vita és az azonnali radikális átalakítás jelez (pl. az eddigi 58 járás helyett 10 körzet létrehozása, amivel kb. 20 000 tisztviselő elbocsátása jár). A külső megfigyelőnek azonban néha az a benyomása támad: ez a radikalizmus pusztán leplezni kívánja, hogy semmi sem változik lényegesen a gazdaságirányítás rendszerében, a piaci gazdálkodás erősítésében stb., tehát a reform leglényegesebb elemeinek vonalán. És van egy bolgár sajátosság, amelyről a sok dilemma közepette el kell gondolkodni minden kelet-európai országban, sőt nemcsak ott: nem kevés vállalat visszautasította, hogy az állami vagyont „önigazgatásra és gazdálkodásra” átvegye. Mindenesetre Csehszlovákia és Bulgária esete is hozzájárul ahhoz, hogy a reform nehézségei legalább annyira kitűnjenek mint a megreformálás szándéka.

*

A kelet-európai reformok közös vonása, hogy tudatosodott a történelmi kihívás: a szocializmusnak szembe kell néznie azzal, hogy bizonyos vonatkozásban lemaradt a másik rendszerrel szemben vívott versenyben, és mindenképpen gyorsítania kell, intenzívebbé kell tennie ezt a fejlődést, hogy a lemaradást behozza. A vállalkozást azonban nemcsak az nehezíti meg, hogy — mint minden mélyrenyúló változásnak — ennek is vannak akadályai, hanem az is, hogy a fejlődés meggyorsítására olyan körülmények között vállalkoznak, amikor — a világgazdasági nehézségek és a technológiai forradalom követelményei teremtette helyzetben — olyan prob-

lémákat is meg kell oldaniuk, amelyek a világ minden országában nehézségeket támasztanak és megrázkódtatásokat szülnek. Éppen ezért a reform egy világtörténelmi folyamat része. Sorsa nemcsak azon múlik, hogy egy-egy országon belül hogy alakulnak a belső erőviszonyok, és milyen sikeres lesz a gazdasági gondokkal való birkózás. Ezt a csatát ugyanis a világ haladó erői csak közösen nyerhetik meg. Ehhez azonban a világ baloldalának ki kell hevernie a jóléti állam visszaközásával és a konzervativizmus előretörésével kapott csapást; a fejlődő országoknak eredményeket kell elérniük az új gazdasági világrend megteremtésében; a világ marxistáinak meg kell birkózniuk sok elméleti problémával. De ennek a világméretű harcnak, amelytől a kelet-európai reformok sikere függ, szerves része a többi szocialista ország erőfeszítése is. Gorbacsovnak meg kell nyernie a peresztrojkáért vívott ütközetet, Kínában sikerülnie kell a reformnak és nekünk, Jugoszláviában be kell bizonyítanunk, hogy az öngazgatás társadalma leküzdheti az inflációt és a munkanélküliséget.